

зміни зовнішнього нерелігійного світу як нормальний процес розвитку світобудови та завданням релігії, на їхню думку, є адаптування до цих змін. Про ці дві теологічні позиції написав в своїй статті "Десекуляризація світу: глобальний огляд" П.-Л. Бергер, говорячи, що ігнорування (відкидання) й адаптація (приспосовування, прийняття) – дві можливі стратегії для релігійних громад у світі, якщо сприймати його таким, що секуляризується [Berger P.L. The Desecularization of the World: A Global Overview// The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics. (Ed. by P.L. Berger).- Washington, D.C., 1999.- P.3]. Якщо ми дійсно жили у високо секуляризованому світі, наголошує вчений, то релігійні організації, як це можна було б очікувати, виживуть тією мірою, якою вони зуміють пристосуватися до секулярності [Berger P.L. The Desecularization of the World: A Global Overview// The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics. (Ed. by P.L. Berger).- Washington, D.C., 1999.- P.4]. Але фактично сталося по-іншому: вижили й навіть процвітають ті релігійні громади, які "й не пробували пристосуватися до передбачуваних вимог секуляризованого світу" [Berger P.L. The Desecularization of the World: A Global Overview// The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics. (Ed. by P.L. Berger).- Washington, D.C., 1999.- P.4]. Все це не дає підстав впевнено говорити про "розчаклування світу".

Релігія, як з'ясувалося, постійно відтворюється, не зважаючи на всі фактори, що працюють на її послаблення або зникнення. Постулати теорії секуляризації, ґрунтовані на однобічному баченні релігійних процесів як на їх повсюдному занепаді, не дають можливість пояснити факт відродження, ревайвілізації релігії, які останнім часом характеризують життя багатьох країн, наприклад Латинської Америки, колишнього СРСР. Іншими словами, релігія ніколи не втрачала своєї вітальності, а зараз вона, як ніколи раніше, демонструє свою здатність бути активно присутньою в суспільстві та житті людини. Релігія перестала сприйматися як така, що заважає прогресу і перешкоджає розвитку науки.

*Е.Бистрицька** (м. Тернопіль)

РОСІЯ У СХІДНІЙ ПОЛІТИЦІ ВАТИКАНУ: ПРОЕКТ ПАПИ ЛЕВА XIII

Взаємовідносини між Ватиканом і Росією були предметом дослідження не одного покоління вчених, які представляли різні наукові школи. Особливе зацікавлення науковців викликав понтифікат Лева XIII. Нові акценти зовнішньополітичної діяльності Курії, започатковані ним, передбачали встановлення дружніх відносин з Російською імперією. У зв'язку з цим Петербурзька Академія Наук активізувала вивчення історії папства. Зрештою нею було опубліковано низку цікавих документів за редакцією Е.Ф. Шмурла (за період від створення централізованої Російської держави до смерті Петра I), А. Тургенєва (2 томи, 1841-1842), А. Попова (1845-1850). В радянській історіографії вивченням історії ватикансько-російських відносин у XIX ст. займалися М. Шейман, Е. Адамов. На основі документальних матеріалів побудована монографія німецького вченого Е. Вінтера. Опубліковані авторами документи не втратили свого значення для сучасного дослідника. Їх неупереджений аналіз відкриває можливості нового осмислення Східної політики Апостольського престолу, місця і ролі католиків православного обряду, зокрема українських греко-католиків у контексті цих відносин.

4 грудня 1866 р. указом імператора Олександра II втратив чинність конкордат між Апостольською столицею і Росією. Взаємні звинувачення у невиконанні умов договору відбувалися на тлі польського повстання в Росії, яке активно підтримало духовенство. Відновити рівень досягнутих домовленостей папі Пію IX так і не вдалося. Встановити дружні зв'язки з Росією намагався його наступник – Лев XIII (1878-1903). В своїх перших публічних зверненнях („Inscrutabili Dei” від 21.04.1878 та „Quod Apostolici munus” від 28.12.1878) Папа засудив соціалістів та комуністів, як головних ворогів суспільного порядку. Енцикліки отримали позитивний відгук в урядах європейських країн. В Росії, де швидкими темпами розвивався революційний рух, пропозиція встановлення дружніх відносин з Ватиканом знайшла розуміння і підтримку в особі царя Олександра II. Використання авторитету Папи, підкріпленого догматом про непомильність у справах віри і моралі (1870), здавалися царю достатньо дієвим

* Бистрицька Е.В.- кандидат історичних наук, докторант Тернопільського Національного педагогічного університету імені В.Гнатюка.

засобом для збереження царизму. До того ж, Лев XIII мав достатньо засобів впливу для подолання польського опору в межах Росії.

Для Ватикану зближення з царською Росією відкривало нові перспективи відновлення унійної роботи серед православних. Унія Російської Православної Церкви з Римською завжди була пріоритетом Східної політики Апостольського Престолу. Люб'язно обмінявшись листами з нагоди свого обрання, папа Лев XIII та Олександр II розпочали переговори про встановлення дипломатичних відносин [Винтер Э. Папство и царизм.- М., 1964.- С. 332-335]. 24 грудня 1882 р. була підписана угода, згідно якої відновлювалася католицька ієрархія у Росії. Папа призначав 12 прелатів католицькими єпископами в Росію. Однак Лев XIII погодився при цьому з ліквідацією трьох єпископств – у Мінську, Підляшші та Кам'янець-Подільському. Питання про долю уніатів в імперії взагалі не обговорювалися, щоб уникнути зриву переговорів.

На коронації Олександра III (1881 р.) папський легат Вінченцо Ванутеллі отримав чіткі інструкції: ні в якому разі не піднімати питання про долю греко-католиків. Декілька років поспіль Папа, оцінюючи своє розпорядження як прояв стриманості, вказав на те наскільки він був зацікавлений у відносинах з Росією. Хоча саме унія була головною турботою Лева XIII [Там само.- С. 345]. У 1883 р. під час зустрічі з польськими прочанами Підляшшя, Папа обережно торкнувся становища унійної церкви в Росії та просив підтримати її. Цього було достатньо, щоб російська сторона припинила діалог. Зрив переговорів у 1884 р. показав, наскільки питання унії було болючим для Петербургу [Там само].

На відновлення відносин Росію підштовхували як внутрішньополітичні обставини, так міжнародна ситуація. Курс обер-прокурора К. Победоносцева на самодостатність Російської Православної Церкви у боротьбі з наростаючою соціалістичною опозицією режиму виявив свої слабкі сторони. Контрольована державою, Православна Церква втрачала свій вплив у суспільстві й не змогла протиставити дієвої програми ідеології комунізму. Незважаючи на репресії, революційні настрої охопили імперію. Російські й польські революціонери об'єднували свої зусилля. На той час в Росії проживало декілька мільйонів католиків, більша частина яких були поляками. Тому Олександру III здавалося логічним, незважаючи на протидію К. Победоносцева і його однодумців, повернутися до пропозицій Папи й використати його вплив для заспокоєння польського революційного руху [Лев XIII Олександру III (Письмо). 28 января 1888 г.; Инструкция Министра иностранных дел Извольскому. Проект депеши г. Извольскому (в Рим). 9 марта 1888 г. // Адамов Е. А. Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма 1887-1900.- М.-Л., 1931.- С. 68, 70-71].

Уже на першій аудієнції, яку мав російський дипломат А. П. Извольський, Лев XIII звернув увагу, що Апостольський престол слід розглядати „не тільки як вищий духовний уряд римо-католицької церкви, але і як могутній двигун сучасного політичного і суспільного життя”. В межах Російської імперії, вважав Папа, союз уряду з Ватиканом лише сприятиме його державній політиці.

”Чому б такій державі, як Росія, *що прагне до підтримки охоронних начал* і бажає міцного і справедливого миру в Європі, *не мати цієї сили своїм союзником?*” Знаючи про незадоволення імператора політичною діяльністю католицького духовенства, Папа завірив посла, що його незмінне правило вимагати від ієрархів та віруючих „*підкорятися законній владі*” й надалі його вплив на єпископів буде „*завжди співпадати з інтересами державної влади*” [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 19/31 марта 1888 г. // Там само.- С. 72-73. Тут та надалі збережено пунктуацію, орфографію документів]. Торкаючись польського питання у наступних аудієнціях, Лев XIII не міняв своєї точки зору і вважав, що католики Польщі під впливом авторитету Папи повинні „підкорятися законам” і зберігати „*вірність государю*” [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 21 августа/ 2 сентября 1888 г. // Там само.- С. 89].

В системі міжнародних домовленостей, Папа також обіцяв підтримку. Більш відверто виклав його позицію російському дипломату кардинал Рамполла, завіривши, що Римська Курія підтримає прагнення Росії у Європі, а особливо на Балканах. Щоб переконати дипломата у щирості намірів, кардинал детально висвітлив, важливі на той час для Росії, болгарські події [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 28 марта /9 апреля 1888 г. // Там само.- С. 74]. Олександр III живо зреагував на цю пропозицію, зробивши помітку: „Я хотів би знати, якими шляхами?” [Там само.- С. 74].

Слід зауважити, що відновлення Троїстого союзу (1882) у 1887 р. між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією посилило міжнародну ізоляцію Росії. Активізація блоку викликала негативну реакцію також у Ватикані, оскільки підтримка союзників італійського уряду ставала на заваді відродження папської держави. Відносини між Апостольським Престолом та італійським урядом загострились після 20 вересня 1870 р., коли італійські війська зайняли Рим й оголосили його столицею Об'єднаного Італійського Королівства. Першим актом Лева XIII була заява про невизнання цього стану, який позбавляв понтифіка світської територіальної влади. Умовою примирення було повернення Риму або частини міста по правому берегу Тібра з виходом до моря, що забезпечувало вільні міжнародні відносини глави Католицької церкви. Тому дипломатичні успіхи Лева XIII викликали занепокоєння італійського уряду, які шляхом дипломатичного тиску з боку міжнародної спільноти могли вирішити питання про відновлення світської влади Папи [Адамов Е. А. Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма 1887-1900.- М.-Л., – С.17].

Таким чином, у російсько-французькому зближенні важливо було використати посередницьку роль Ватикану. Російські урядовці розуміли, навіть з оточення обер-прокурора, що „у майбутній війні проти німецьких держав, Росія сама повинна принести серйозні жертви; по-перше, привернути на свою сторону поляків, а по-друге – заставити папу зберігати нейтралітет” [Донесення австро-угорського посла Ревертери від 31.05.1894 р. // Цит. за: Винтер Э. Папство и царизм.- С. 356].

Відновлення переговорного процесу (1888 р.) начолі з А.П. Извольським привернуло увагу всіх опонентів Росії. Німецька дипломатія уважно

стежила за розвитком російсько-ватиканських відносин. У листі до пруського посла у Ватикані Бісмарк писав: „Примирення з Ватиканом принесе вигоди виключно Росії” [Донесення австро-угорського посла Ревертери від 31.05.1894 р. // Цит. За: Винтер Э. Папство и царизм. - С. 362]. Якщо австро-угорські інтереси якийсь час можна було ігнорувати, то активність польського лоббі викликала занепокоєння. Польські кола посилювали свій тиск на Папу, маючи підозру, що зближення Апостольського Престолу з Росією, може відбутися за рахунок польських інтересів. Вони налагодили зв'язок з італійськими націонал-лібералами, про що доповіла служба інформації держсекретарю кардиналу Рамполла. У розмові з А. Извольським кардинал не приховував, що найбільше його турбує активність „польських інтриг” [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 28 марта /9 апреля 1888 г. // Адамов Е.А. Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма 1887-1900.- М.-Л., 1931.- С.75]. Складність ситуації була зрозуміла Олександром III. На одному з донесень дипломата він написав: ”Дуже характеристичні ці польські підступи, і як обережно поводить себе папа в цю хвилину, щоб не зіпсувати наші відносини з курією” [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 11 /23 апреля 1888 г. №3 // Там само.- С.77].

Метою обох сторін було встановлення дипломатичного представництва Росії у Ватикані. Але якщо папа Лев XIII, його секретар Рамполла відверто заявляли про свої наміри й обіцяли підтримку й сприяння у вирішенні внутрішніх і зовнішньополітичних конфліктів, то російська сторона поведилась досить обережно, зволікаючи з прийняттям рішення. „Для св. престолу кінцевою метою розпочатих переговорів... є відновлення правильних дипломатичних відносин, які папа цінує надзвичайно високо, – наставляв А. Извольського міністр закордонних справ. – Для нас метою є використання цього засобу, щоб отримати перш за все всі надійні і позитивні гарантії відносно намірів св. престолу і поведінки римо-католицького духовенства.

... Ви будете уникати яких би то не було натяків на відновлення дипломатичних зносин” [Инструкция Министра иностранных дел Извольскому. Проект депеши г. Извольскому (в Рим). 9 марта 1888 г. // Там само.- С.71].

В переліку питань, які пропонував держсекретар Рамполла для обговорення, були відсутні найбільш конфліктні. Ватикан явно демонстрував свою зацікавленість в успішності переговорів, що викликало деяку недовіру А. Извольського: „Це наводить на думку, що для курії в даний час важливо не стільки вирішити існуючі між нами серйозні труднощі, скільки виступити перед італійським урядом і перед Європою з новим хоча і ефемерним, дипломатичним успіхом.” [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 11 /23 апреля 1888 г. №4 // Там само.- С.77]. Насамперед, це було питання другої церковної мови для католицьких церков у Росії, яке не вдавалося вирішити. Імперська влада наполягала на російській, а Ватикан повинен був враховувати позицію польського духовенства, українських та білоруських католиків. Унійна проблема, як свідчать звіти російського дипломата, і на цей раз не проговорювалася. Однак сторони мали її на увазі. А. Извольський повідомляв у Петербург, що при нагоді з'ясує мовну позицію Курії, оскільки, „з точки зору Риму, ця справа знаходиться

у близькому зв'язку з загальним планом церковної політики, яку проводить в останні роки Лев XIII, порушуючи попередні традиції” [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 25апреля /7 мая 1888 г. // Там само.- С. 81].

Виконуючи інструкції, А. Извольський затягував переговори, посилюючись на відсутність у нього повноважень. Відчувши деяке розчарування римської сторони, він поспішив доповісти, що політика Ватикану є надзвичайно сприятливою і вигідною для Росії. У переговорах проблема відновлення Артвинського вірмено-католицького єпископства виявилася найбільш болючою. Інші питання про заміщення вакантних єпископських кафедр у Полоцьку і Любліні, звільнення Віленського єпископа Гриневецького шляхом взаємних компромісів підлягали вирішенню.

Дипломат звернув увагу на позицію Курії в ірландському питанні, що значно полегшило діяльність англійського уряду в Ірландії: „Те, що відбулося тут, у зв'язку з ірландськими справами, цікаво, як аналогія”. А також на роль Ватикану у створенні російсько-французького союзу. Французький посол Лефевр де Берген відверто запропонував від імені свого уряду дипломатичне посередництво у російсько-ватиканському діалозі [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 25апреля /7 мая 1888 г. // Там само.- С. 84-85].

А. Извольський вважав, що встановленню дипломатичних відносин сприяють міжнародні обставини, які для Ватикану характеризуються напруженням у відносинах з Італією та неприємними враженнями недавнього візиту імператора Вільгельма II. Не зовсім вдалим для російських справ було призначення Австро-Угорщиною нового посла в Апостольську столицю – графа Ревертера, симпатика Папи, ревного католика і клерикала [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 8/20 ноября 1888 г. // Там само.- С. 96].

Беручи до уваги звіти та результати проведеної російським дипломатом роботи, Олександр III вирішив розпочати офіційні переговори. 17 листопада 1888р. міністр іноземних справ передав А. Извольському лист царя для папи Лева XIII, в якому говорилося про взаємовигідність встановлення „дружніх відносин”. В додатку ж для А. Извольського міністр схвалив його стриману позицію на відміну від „мстивих поривань римської курії”. І далі наголосив: „Ми переслідуюмо серйозну і практичну мету, а не політичну демонстрацію” [Гирс Н. А. Извольскому. Проект особо доверительного письма Извольскому (в Рим). 17 ноября 1888 г. // Там само.- С. 97].

З початком офіційних переговорів виникли, по-перше, труднощі з відбором кандидатів на заміщення єпископських кафедр, які б задовольняли обидві сторони. По-друге російська дипломатія наполягала, щоб офіційні настанови Папи і внутрішні інструкції єпископам були взаємоузгоджені і доводились до відома через посередництво урядових структур. У відповідь кардинал Рамполла погодився обмірковувати зміст листів і попередньо повідомити текст. Щодо способу доставки, то листи разом з буллами про призначення єпископів передбачалося відправити російською дипломатичною поштою [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 6/18 декабря 1888 г. // Там само.- С. 84-85].

14 лютого 1889 р. на засіданні консисторії Папа у своїй промові, присвяченій релігійним і політичним питанням, згадав про російсько-ватиканські переговори. Вони ведуться з метою „відновлення правильних відносин з могутньою Російською імперією”. „У цій справі, – наголосив Лев XIII, – ми з особливим старанням... присвятили наші турботи і думки католицьким інтересам серед поляків і нині вже намічено декілька єпископів, що особливо важливо для порядку в управлінні єпархіями” [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 14/26 февраля 1889 г. // Там само.- С. 103]. Російські кола розцінили публічний виступ Папи, як спробу заспокоїти поляків і зняти звинувачення, що, вступивши в переговори з Росією, Ватикан переслідує політичну мету, жертвуючи їхніми релігійними і національними інтересами. В часописах періодично з’являлися публікації, які критикували російську політику Курії. Австрійські поляки складали потужну опозицію, з якою Папа змушений був рахуватися й приймати превентивні міри. Наприклад, не змогла добитися колективної аудієнції, незважаючи на всі задіяні зв’язки, група галицьких паломників начолі з князем-єпископом Адамом Сапегою. Папа приймав лиш окремих осіб за умови, що вони не висловлюватимуть ніяких протестів російсько-ватиканському зближенню. Тому адреса галицьких поляків, доручена князю, побачила світ тільки в одній з краківських газет без перекладу [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 11/23 апреля 1888 г. // Там само.- С. 78]. Подібна практика мала місце й надалі. У 1889 р. про ювілейне святкування 50-ліття возз’єднання уніатів не згадав жоден клерикальний часопис, „чого при звичайних обставинах годі було б сподіватися” – повідомляв А. Извольський [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). 23 июня / 5июля 1889 г. // Там само.- С. 110].

Таким чином, ті перешкоди, які призвели до зриву переговорів у 1884 р., були зняті. Для Ватикану вони служили фундаментом для обговорення становища католицької церкви в Росії, а також для унійної роботи, підготовку до якої Папа вже розпочав.

Формуючи зовнішньополітичний курс Апостольської Столиці, Папа продемонстрував глибоке розуміння суспільних процесів, які об’єктивно штовхали найбільш потужні країни Європи до створення мілітаристських блоків і світової війни. Загроза війни спонукала дипломатію Ватикана звернути свої погляди до держав, які під впливом історичних особливостей розвитку могли виступити фактором стримування агресії молодих імперіалістичних держав, виступити „арбітрами війни і миру”. За цих умов національні рухи, в оцінках Лева XIII та його прихильників, очевидно, мали другорядне значення перед загрозою тих змін, які він передбачав.

Після аудієнції у понтифіка російський дипломат звітував: „... він не вірить у невизначене продовження нинішнього стану озброєного світу і передбачає в близькому майбутньому серйозні потрясіння” [Извольский А. Н. Гирсу (Письмо). Рим, 19/31 грудня 1888 г. // Там само.- С. 103]. У своїх звітах А. Извольський неодноразово звертав увагу на перестороги Папи щодо „європейських ускладнень”. „Нинішній папа переважно дипломат і політик” [Извольский А. Н. Гирсу (Письмо). Рим, 14/26 февраля 1889 г. // Там само.- С.

106], який „тяжкіє до високих політичних комбінацій” [Извольский А. Н. Гирсу (Письмо). Рим, 8/20 ноября 1888 г. // Там само.- С. 95]. Звідси його бажання розширити коло політичних відносин і зблизитись з державами, які залишилися за межами агресивного союзу. З цієї точки зору, стає зрозумілим, чому Апостольський Престол не підтримав ірландських націоналістів, засудив італо-мальтійський сепаратизм, підтримував Росію у її прагненні послабити польський національний рух.

Російський уряд вважав, що саме політична мета в переговорах превалює над релігійною. „Але його політичний інстинкт заставляє його вгадувати в російській імперії головний фактор майбутніх домовленостей, „арбітра війни і миру”, згідно його виразу, і йому хотілося б, щоб до моменту кризи існували у будь-якому разі між ним і нами відносини достатньо дружні й достатньо правильні, щоб була можливість обмінятися думками і дійти згоди у питаннях, які могли б мати спільний інтерес. З цієї точки зору він надає особливо важливого значення існуванню дипломатичних зв’язків з нашим урядом. Це, без сумніву, було би домовленістю зовнішньою і поверхневою, але воно могло би мати достатню цінність в очах Лева XIII для того, щоб спонукати його прийняти відносно нас міцну коректну позицію, яка відповідала б нашим інтересам. Навіть тільки надія досягнути цього спонукала би його відмовитись в даний час від попередньої системи скарг та звинувачень і поступитись деяким нашим вимогам, як, наприклад, щодо порядку його відносин з католицькими єпископами імперії, і дійсним чином протистояти нескінченним інтригам полонофільської партії Ватикану” [Извольский А. Н. Гирсу (Письмо). Рим, 14/26 февраля 1889 г. // Там само.- С. 107].

Підтримуючи створення російсько-французького союзу, ватиканська дипломатія вважала, що він матиме стримуючий вплив як на розвиток радикалізму в Європі, так і соціалістичних течій у самій Франції, й дасть можливість залучити помірковані монархічні кола на бік республіки. Восени 1891 р. Папа „безперечно використовував увесь свій вплив з метою переконання царя в тому, що так званий атеїзм Французької Республіки має чисто зовнішнє значення і що всі консервативні уряди зацікавлені у підтримці поміркованого уряду республіки для того, щоб він не потрапив в руки безбожних радикалів”. Лев XIII „аж ніяк не прагнув приховувати своє незадоволення членами троїстого союзу. І європейська публіка зимою 1891-92рр. спостерігала прогресуючу відчуженість Ватикану від урядів Відня та Будапешта.” [Цит. за: Адамов Е.А. Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма 1887-1900.- М.-Л., 1931.- С. 24]. У цьому сенсі консервативність Росії перетворювалася у позитивний фактор європейського стабілізатора. Приєднання до цього союзу Англії, чиї непримиримі відносини з Німеччиною набирали чим раз виразнішого характеру при зростанні економічної могутності останньої, формувало потужне угруповання з домінуючим впливом на міжнародній арені. Гострота англо-німецьких протиріч понизила значимість Троїстого союзу і створила загрозу для Італії з її незахищеними морськими берегами. Тому Німеччина Бісмарка не могла

більше служити захистом для Ватикану, як це було раніше [Винтер Э. Папство и царизм.- С. 351].

В цьому Папа мав нагоду переконалися у 1888 р., коли несподівано була перервана аудієнція молодого кайзера Вільгельма II, і наступного року, коли король Італії був урочисто прийнятий у Берліні На зустрічі з Вільгельмом II Папа рішуче підняв питання про відновлення світської влади, в той час як на переговорах італійського короля і його міністрів з німецькою делегацією обговорювалася небезпека нападу на Італію Франції, яка пов'язувалася з відновлення папської влади у Римі. Принцу Генріху було наказано з'явитися в потрібний момент, щоб завадити Лева XIII почати розмову на незручну тему. Водночас ватиканська сторожа отримала наказ нікого не пропускати до Папи під час прийому імператора. Зрештою принц Генріх силою вірвався у заборонене приміщення, чим викликав величезне обурення у Ватикані та католицьких колах Німеччини. У відповідь італійський уряд видав новий закон проти державних злочинів духовенства, який на 5-6 років припинив будь-які спроби примирення між Ватиканом і Квіриналом [Извольский А. Н. Гирсу (Письмо).- Рим, 8/20 ноября 1888 г. // Там само.- С. 95]. У червні 1889 р., після встановлення пам'ятника Джордано Бруно, відносини настільки загострилися, що в Курії „можливість від'їзду папи з Риму обговорювали не тільки з теоретичного, а й з практичного боку [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). Рим, 23 июня /5 июля 1889 г., //Там само.- С.109; Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). Рим, 17/ 29 июля 1889 г., // Там само.- С.112].

На всіх етапах російсько-французьких переговорів, як засвідчують звіти А. Извольського, Папська курія підтримувала досягнення домовленостей. 24 січня 1894 р. Росія і Франція підписали військову конвенцію. Очевидно, що в контексті цієї угоди між ними слід розглядати призначення 18 червня 1894 р. А. Извольського міністром-резидентом при Апостольському Престолі.

Слід зазначити, що переговорному процесу протистояла досить впливова внутрішня опозиція як в Римі, так і в Петербурзі. Особливо критично до переговорів поставився префект Конгрегації Пропаганди віри кардинал Ледоховський, який мав великий вплив при Папі [Його кар'єра розвивалася стрімко. Будучи довіреною особою Пія IX, Ледоховський у 1863 р. був призначений архієпископом Гнезненським. Його співпраця з пруським урядом була досить успішною до 1874 р. Не поділяючи політики „культуркампа", Ледоховський вступив у конфлікт з місцевою владою і був заарештований. У 1875 р. отримав кардинальську гідність і через рік, випущений із в'язниці, повернувся у Рим. У 1892 р. був призначений головою Конгрегації Віри // Винтер Э. Папство и царизм.- С.343]. Ледоховський, як писав А. Извольський, був одним з головних керівників непримиримої партії і в російському питанні не йшов на жодні компроміси. Його підтримували кардинали Монако-ла-Валетта та Орелья [Извольский А. Н. Гирсу (Депеша). Рим, 11/23 августа 1892 г. // Там само.- С. 121,122].

У 1892-1893 рр. польська партія у Ватикані розгорнула гостру пресову кампанію. У ряді статей Лева XIII звинувачували у зраді інтересів католиків

Росії, інших країн заради відновлення своєї світської влади. Паралельно з цим численні польські депутації, які прибували до Риму у зв'язку з ювілеєм Папи, пред'являли скарги на російську адміністрацію. Вся ця кампанія знаходила підтримку у кардинала Ледоховського та прибічників його партії. Вона набрала такого розголосу, що не могла залишитися без уваги Лева XIII, який доручив надзвичайній секретній Конгрегації вивчити стан російсько-католицьких справ. На слуханні справи кардинал зайняв найбільш радикальну позицію [Извольский А. Н. Гирсу (Письмо). С.-Петербург, 10 октября 1893 г. // Там само.- С. 124-125]. Метою кампанії було спонукати Папу зробити „публічний крок" в бік захисту римо-католиків у Росії і, в такий спосіб, зірвати переговори.

Тому А. Извольський дуже детально описує ситуацію, яка змусила Лева XIII звернутися до імператора з пропозицією прийняти в Росії представника Курії з метою ознайомлення зі станом справ на місці. А. Извольський вважав кардинала Ледоховського „центром усіх польських інтриг", який всіма силами сприяє новому спрямуванню німецької політики щодо поляків, постає представником Троїстого союзу і „головним противником французьких симпатій папи і Рамполла". Погляди російського дипломата поділяв посол Франції Лефевр [Извольский А. Н. Гирсу (Письмо). Рим, 16/28 ноября 1893 г. // Там само.- С.127-128].

Іншою впливовою фігурою римської адміністрації був кардинал Галімберті. Влітку 1892 р., коли здоров'я Папи різко погіршилось, стали говорити про скликання конклаву і кандидатуру можливого нового папи, А. Извольський особливо побоювався зростаючого авторитету цього кардинала, якого збиралися відкликати з Відня. У 1893 р. він дійсно був відкликаний. Кардинал був відвертим прибічником примирення Ватикану з Італією і зближення з Троїстим Союзом. Представляючи інтереси Курії у Відні, він доклав чимало зусиль, щоб переконали Лева XIII у лояльності політичних намірів австрійського і німецького урядів, чим викликав неприязне до себе ставлення Рамполла [Извольский А. Н. Гирсу (Письмо). Рим, 3/15 июля 1891 г. // Там само.- С. 116; А. Извольский Н. Гирсу (Депеша). Рим, 11/23 августа 1892 г. // Там само.- С. 121].

У Росії сильну протидію Ватикану чинив обер-прокурор К. Победоносцев, застерігаючи царя, що за офіційною політикою Папської курії приховуються таємні наміри встановити союз Російської Православної Церкви з Католицькою. Підтриманий ним Слов'янський добродійний союз Православної Церкви розгорнув на поч. 90-х рр. XIX ст. активну діяльність із згуртування православної спільноти слов'ян під опікою Російської імперії.

Іншим напрямом роботи Союзу і Святішого Синоду було встановлення контактів зі старокатоликами. На одному з засідань Союзу (1893 р.) генерал Киреев заявив: „Слов'янство вбачає у старокатолицизмі союзника. Можливо, що західний католицизм коли-небудь приєднається через посередництво старокатолицизму до Православної Церкви". Ці ідеї належали православно-слов'янофільським колам, які репрезентував Хом'яков. У німців їх підтримував Ф. Фон Баадер. Вони вважали, що католицизм, який несе в собі

потужний охоронний потенціал, може врятувати Європу від згубних впливів революційних рухів, але без втручання папства. Тому в 90-ті рр. XIX ст. були активізовані контакти зі старокатоликами. Співробітництво з ними стало предметом обговорення на Соборі митрополитів РПЦ. Паралельно в Швейцарії розпочали друк старокатолицького часопису [Винтер Э. Папство и царизм.- С. 386-387].

Православні інтереси Петербурга пересікалися з політикою Ватикану на Балканах. Наявність у болгарських духовних колах симпатиків союзу з Католицькою Церквою викликало небезпідставну тривогу Росії, а водночас і активність Курії в Боснії. РПЦ навіть організувала пожертви на користь Православної Церкви Боснії і Герцеговини, щоб завадити автокефалії її від Сербського Патріархату. Однак і тут, як відзначають дослідники, Папа готовий був йти на значні поступки у справі літургії та богослужіння. Незмінним залишалося лише визнання примату Папи [Там само.- С.387].

Партія Лева XIII і його державного секретаря Рамполла, які проводили політику на встановлення дипломатичних відносин з Росією, керуючись новими реаліями суспільно-політичних відносин, що склалися в Європі у другій половині XIX ст. та церковно-релігійною необхідністю утвердження світового авторитету Папи. Це не в останню чергу пов'язувалося з державною автономією Ватикану. В контексті нового курсу Росія, Франція, Англія займали пріоритетне місце в дипломатичних потугах Ватикану. У зв'язку з цим національні вимоги католиків відступали на другий план.

„3 весни 1888 р. – пише Е. Адамов, – *Ватикан входить третім членом у російсько-французьку антанту напередодні її перетворення у союз. Міняючи курс своєї політики, беручи участь у політиці початкової фази оточення Німеччини і орієнтуючись, маючи на увазі європейську війну, на антинімецьку коаліцію з метою, головним чином, відновлення світської влади*” [Адамов Е.А. Дипломатія Ватикана в начальну епоху імперіалізму 1887-1900.- С. 48].

Грунтуючись на власних спостереженнях, пріоритети міжнародної політики Лева XIII відзначив у своїх доповідях А. Извольський: „... протягом одинадцяти років уся його праця була спрямована на дві мети: повернути папству його міжнародний престиж і його вплив на хід європейських подій; домогтися повернення свого історичного місця в Італії, нічим не поступаючись зі своїх претензій на світську владу”. Щодо релігійних перспектив католицької церкви в Росії, то, на думку дипломата, прагматизм Папи дозволяв йому не мати зайвих ілюзій: „Лев XIII наділений занадто великим розумом, щоб вірити у можливість реального і довгострокового договору з численних релігійних питань, які розділяють нас, і більшість яких не вирішуються із-за самої їх природи” [Извольський А. Н. Гирсу (Письмо). Рим, 14/26 февраля 1889 г. //Там само.- С. 106, 107].

Викликає заперечення, що головною метою було відновлення папської світської влади. На нашу думку, це було одне із завдань. Паралельно закладалися основи для унійної роботи з православними Сходу. У своїй роботі Е. Винтер цитує спогади німецького історика Теодора Зікеля, який користувався у Папи

повною довірою: „Лев XIII любив сам починати розмови про проблеми, які його особливо цікавили, тому він відразу заговорив про Извольського, якого дуже хвалив, а потім, дивуючи мене, перейшов до питання схизми”. Він вважав, як пише історик, що її реально подолати, оскільки існують лише незначні розходження у догматиці. „Лев XIII намалював картину того, які наслідки буде мати примирення Росії із Заходом; Східне питання буде моментально вирішене і водночас переможений іслам. Росія, яка буде користуватися порадами і підтримкою церкви, стане диктувати мир в Європі і встановить свій соціальний порядок”. Піднявшись з трону, Папа сказав, що „Бог обдарував його своєю милістю і покликав на найвищу посаду на землі. Він звертається до Бога, щоб той дав йому милість і припинив розкол через його, папи, посередництво, оскільки він – знаряддя Бога! ... І якщо це станеться, то ви, протестанти, будете наслідувати приклад росіян” [Винтер Э. Папство и царизм.- С. 377].

За підрахунками істориків під час свого понтифікату Лев XIII оприлюднив 248 документів, які стосувалися християн Сходу. В програмних енцикліках «*Orientalium dignitas Ecclesiarum*» («Гідність Східних Церков»), що зорієнтована на необхідність збереження східної релігійної традиції (1894), «*Praeclara gratulationis*», «*Satis cognitum*» Папа звернувся до світової спільноти із закликком утвердження християнської єдності. У налагодженні діалогу з православними, на його думку, «найкращим вислідом... було б, коли б східне католицьке духовенство стало яскравим носієм і виразником католицького віровчення, з тим, щоби могли пізніше передати цей власний досвід пізнання іншим, приваблюючи до Матері-Церкви своїх інакомислячих братів» [«*Orientalium dignitas Ecclesiarum*» («Гідність Східних Церков») //Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріал, 1899-1917.- Львів, 2004.- С.758].

Українські греко-католики в контексті планів Папи Льва XIII могли стати зв'язуючою ланкою в діалозі з Російською церквою. За його розпорядженням відбулася реформа Василіанського чину (1882), структурно зміцнено церкву створенням Станіславської єпархії (1885), митрополиту Сильвестру (Сембратовичу) надано кардинальську гідність (1885), проведено Провінційний Синод у Львові (1891). Власне Папа Лев XIII заклав нові організаційні основи розвитку УГКЦ, які були розвинуті його наступниками у XX ст. [Там само.- С. XXII].

Саме Лев XIII підтримав бажання молодого графа Р. Шептицького присвятити себе служінню Греко-Католицькій Церкві: «Ти вибрав найліпшу честь, яка хай не буде віднята від Тебе». [Щегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. Короткий Життєпис і Огляд Його Церковно-Народної Діяльності.- 1937.- С.12]. Вдруге Р. Шептицький приїхав до Риму в січні 1888 р. На спеціальній аудієнції 24 березня він отримав благословення Папи вступити до Василіанського чину. В розмові Понтифік підкреслив значення реформованого ним чину для місійної діяльності на Сході [Софія з Фредрів Шептицькі. Молодість і покликання о. Романа Шептицького.- Львів, 1994.- С.114-117].

Біографи А. Шептицького відзначають, що можливим наслідком розмови з молодим графом, був намір Лева XIII замінити львівську митрополію Українським Патріархатом, до якого б належали галицькі і закарпатські дієцезії. Зміцнення еклезіальної структури церкви значно розширило б можливості її місійної роботи. Однак такі плани викликали рішучий протест в релігійних та урядових колах Угорщини, Польщі й Росії. Змушений з цим рахуватися, Папа основну увагу звернув на підготовку і виховання провідників своїх ідей [Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. Короткий Життєпис і Огляд Його Церковно-Народної Діяльності.- 1937.- С.14].

Після смерті кардинала Сильвестра Сембратовича у Львові (1898), єпископ Станіславський Куїловський став митрополитом. Кандидатура А. Шептицького була запропонована кардиналом К. Ледуховським, який пам'ятав о. Андрея з часу його відвідин Риму, на Станіславську кафедру. Та молодий монах відмовився прийняти цю гідність. Коли про це довідався Папа, то, пригадавши собі аудієнцію в 1888 р., через кардинала М. Ледоховського напеліг, щоб о. Андрей все ж прийняв цю номінацію [Для інформаційного процесу беатифікації й канонізації Слуги Божого Андрея Шептицького архієпископа Львівського українців Митрополита Галицького єпископа Кам'янець-Подільського. Артикули для започаткування процесу.- Накладом Постуляції М. А. Рим, 1958.- С.12].

Після смерті митрополита Ю. Куїловського (4.05.1900) митрополитом Галицьким, архієпископом Львівським і єпископом Кам'янець-Подільським був іменований А. Шептицький (17.01.1901). Від Лева XIII він отримав також титул Апостольського адміністратора України [Добош Олексій. Унія на Україні. Вік XX.- Кам'янець-Подільський, 1996.- С.16]. «Митрополита Шептицького папа Лев XIII вважав призначеним для цієї великої місії навернення Сходу та сам митрополит від молодості рвався до цього діла» [Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. Короткий Життєпис і Огляд Його Церковно-Народної Діяльності, 1937.- С.24]. З відома та дозволу Папи розпочав свою богословську освіту в Ананії майбутній екзарх Росії Леонід Фьодоров [Авакумов Ю. Тема Росії в діяльності та богословській думці «Святоюрського Велетня».- С. XXII].

Після відкриття постійного дипломатичного представництва Росії при Апостольському Престолі на порядку денному постало питання про відкриття папської нунціатури у Петербурзі. На коронацію Миколи II прибув папський делегат – віденський нунцій Аліарді. Його супроводжував Тарнассі, член Конгрегації у надзвичайних церковних справах, якого готували нунцієм у Росію. Бесіда з царем проходила у дружній атмосфері, папська делегація відбула з переконанням, що нунціатура – справа недалекого майбутнього [Винтер Э. Папство и царизм.- С. 395].

Однак у 1896 р. помер князь Лобанов і міністром закордонних справ Росії став Муравйов, який не належав до симпатиків Риму. У кінці того ж року А. Извольський був переведений до Белграда. Але й на новому посту дипломат не перестав уважно стежити за політикою Курії, вважаючи її позитивною і вигідною для Росії. В „Пам'ятній записці” 1898 р. він детально характеризував внутрішньополітичні, міжнародні, дипломатичні та релігійні переваги організації

нунціатури в Росії. А. Извольський звернув увагу, що у період понтифікату Лева XIII політика Святого Престолу завжди була „коректною і лояльною”, що було, безперечно, вигідним для уряду. В перспективі слід очікувати вигоди більш „цінній як для внутрішньої, так і міжнародної та дипломатичної” сфери, що дасть можливість триматися „особливої лінії в загальній політиці світу”. Беручи до уваги, що в імперії проживає декілька мільйонів католиків, вплив Папи дозволить заспокоїти, а згодом „викорінити їх *сепаратистські* устремління” й зміцнити „політичний авторитет російського уряду серед католицького населення”. Сучасні європейські умови, „коли великі держави поділені на дві союзні групи”, також диктують необхідність використати авторитет Апостольського Престолу як „моральну силу величезної ваги”. Створення нунціатури диктується необхідністю тісніших зв'язків Росії з Парижем і Берліном проти Англії, Австро-Угорщини з метою вирішення континентальних суперечок і посилення „русофільської політики” в регіонах.

На думку автора „Записки”, розвиток російської „колонізації” на Близькому Сході і Китаї вимагає залучення „релігійного протекторату” ватиканських місій. Їх значення у світовій дипломатії вже оцінили Німеччина та Англія. Гідним наслідування є приклад Вільгельма II, який доклав чимало зусиль, щоб „накласти руку на всі життєві центри католицизму: католицький центр, єпископів, місіонерів, кардиналів, прелатів і агентів у Римі” з єдиною метою – повернути „папство на бік німецького орла”.

Завдяки позиції Лева XIII та кардинала Рамполла щодо Росії німецькі дипломатичні потуги не мали наслідків, однак ігнорувати їх було б помилкою. У цьому зв'язку присутність папського нунція в Петербурзі безумовно ослабила, а можливо навіть зруйнувала план „німецького католицизму поширити його світову гегемонію”. Представник Папи, як будь-який дипломат, намагаючись досягти узгодженості дій обох урядів, працював би на зміцнення дипломатичних зв'язків, що в майбутньому стало запорукою незмінності „позиції в орієнтації св. престолу навіть при іншому понтифікаті”.

Члени дипломатичної місії після повернення в Рим (нунцій повертається в сані кардинала), як правило, гуртують впливове коло симпатиків держави акредитації й надалі залишаються провідниками її інтересів. Вони сприятимуть створенню „навколо впливових римських конгрегацій доброзичливої атмосфери до російських поглядів, які ... будуть мати в самому центрі католицизму силу,.. постійний і неперервний вплив як на майбутні конклави, так і поточні переговори”. Це дозволить знівелювати польський вплив, який відзначається дієвістю і в Римі, і в Росії. До зміцнення російсько-ватиканських відносин зобов'язують важливі соціальні та політичні трансформації, які відбуваються в Європі. А. Извольський підкреслював, що об'єднання зусиль з метою захисту спільних цінностей дозволить протистояти „пануванню у світі невір'я, революційного й анархічного соціалізму, суспільному розкладу”, а відтак сприятиме „відновленню соціального порядку в світі”.

Дієвість цього напрямку політики Курія продемонструвала у Франції, де радикалізм республіки фактично був значно послаблений. Актуальним у сфері

міжнародних відносин для збереження миру залишається російсько-французький союз.

У „Записці” ще раз привернута увага до польських католиків. Залишаючись єдиними інформаторами Риму, вони створили серед римської адміністрації потужну впливову опозицію, сила якої проникає в європейський світ. У цьому сенсі представник Папи став би „надійною протиотрутою” полонізму, поклав би край польським інтригам у Римі, розсіяв би ту атмосферу ворожості, яку „прагнуть в європейській пресі польські кореспонденти”. „Маючи довіру Папи, він дуже швидко стане головною пружиною російсько-папської політики, оскільки він буде в змозі передавати російські погляди ватиканською мовою і поширювати їх в духовних колах конгрегацій, що надзвичайно полегшить разом з тим і праця представника його величності при св. престолі [Памятная записка // Адамов Е.А.- С. 135-139].

Аргументи, приведені в „Доповідній записці”, переконливо доводили необхідність створення дипломатичної місії Апостольського Престолу в Росії. Однак Муравйов на той час мав протилежну думку і вважав, що нунціатура, користуючись правом дипломатичної недоторканності, перетвориться на центр польських інтриг [Винтер Э. Папство и царизм.- С. 404]. При Леві XIII це питання так і не було вирішено. Російський уряд не вважав Ватикан, Папу своїм щирим союзником. На тому етапі дипломатичних відносин Ватикан розглядався лише як інструмент досягнення певної мети у вирішенні внутрішніх проблем боротьби з національними та робітничими рухами, що зростали з неймовірною швидкістю. А також як засіб подолання зовнішньополітичної ізоляції, використовуючи могутній авторитет Католицької Церкви у світі. Слід взяти до уваги також і те, що царське самодержавство ідеологічно ґрунтувалося на тісній співпраці з Російською Православною Церквою. Вона ж вбачала в папстві свого найнебезпечнішого конкурента. Прагматизм і взаємовигідність відносин поступилися місцем взаємній недовірі.

*М.Козлов** (м. Миколаїв)

ДО ПРОБЛЕМИ ІСНУВАННЯ ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЯЗИЧНИЦЬКИХ ЖЕРЦІВ У VI-VII ст.ст.

Жоден народ не може існувати без своїх власних релігійних культів і традицій. Практична відсутність літописних відомостей про наявність у наших предків дохристиянської доби язичницьких жерців – носіїв знань, вірувань та обрядів – свідчить лише про старанне свідоме знищення важливих аспектів вітчизняної історії. Деякі сторінки з історії східних слов'ян просто

* Козлов М.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського Національного університету імені І.І. Мечнікова.

викреслені з літописів та замінені благочестивими розповідями у руслі візантійської агіографії. Прикладом у цьому відношенні може слугувати опис хрещення киян при князі Володимирі, який, очевидно, не мав нічого спільного з дійсними подіями. Язичницькі обряди і традиції в літописах змінені до невпізнанності та набули форми казок і легенд. Досить цікавими у цьому відношенні є описи поминальних обрядів, пов'язаних зі смертю князя Ігоря, які перетворені літописцем Нестором у легенду “Про помсту княгині Ольги деревлянам”. Навіть сам термін “жрець” у давньослов'янських джерелах автори замінили на слово “волхв” або “старець”. Через усі ці факти у вітчизняній історичній науці склалася досить авторитетна гіпотеза, згідно з якою у східних слов'ян взагалі не було “язичницьких жерців”. Цю точку зору вперше висловили історики православної церкви, а згодом некритично сприйняли такі корифеї слов'янської науки, як М.С. Грушевський, С.М. Соловйов, Л. Нідерле та ін. [Грушевський М.С. Історія України-Русі.- Т. 1.- Київ, – 1991.- С. 328., Соловьев С.М. История России с древнейших времен.- М., 1988.- Т.1.- С. 109., Нидерле Любомир. Славянские древности.- Прага.- 1914.- Т.1.- С.28]. Цікаво, що у тексті своєї “Історії Росії” Соловйов С.М. повідомляє, що релігійні функції у східних слов'ян виконували старійшини-волхви, які приносили жертви та ворожили про майбутнє [Соловьев С.М. Вказана праця.- С.109]. Очевидно, що С.М. Соловйов суперечить сам собі. Як слушно зазначив ще М.М. Карамзін, саме існування священних гаїв, язичницьких капищ та храмів передбачає наявність людей, які повинні слідкувати за святинами та отримувати частину жертв, які приносять до священних місць [Карамзин Н.М. История государства Российского.- Т.1.- М., 2003.- С.66].

В наш час факт існування впливового соціального прошарку жерців – “волхвів”, які керували релігійними обрядами та зберігали стародавню міфологію у більшості дослідників не викликає ніякого сумніву [Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси.- М., 1987.- С.5, Тимошук Б.А. Языческое жречество Древней Руси.// РА.- 1993. - № 4.- С. 119-122., Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства.- К., 1996.- С. 29., Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян.- К., 1982.- С.31].

Разом з тим, появу професійних язичницьких служителів культу відносять до IX або у кращому випадку до VIII ст. [Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян.- К., 1982.- С.31], [Тимошук Б.А. Вказана праця.- С.120]. Між тим, археологічні дані свідчать про те, що вже в VI – VII ст. у давніх слов'ян існувала єдина складна поховальна обрядовість, культова архітектура, інститут оракулів та принесення жертв, що було б практично неможливо без існування язичницьких жерців. Довести існування язичницьких жерців у дану епоху та окреслити їх місце в соціальній структурі тогочасного суспільства – головна ціль цієї праці.

Соціальний устрій давніх слов'ян VI – VII ст. майже не згадується в історичних документах. “Повість врем'яних літ” лаконічно повідомляє, що слов'яни в цей період “живучи кажен родом своїм” [Повесть временных лет./ Под ред. В.П.Адриановой-Перетц.- М.-Л., 1950.- Стб. 4]. Ці дані підтверджуються археологічними дослідженнями.